

Gammeltoft Odde

– en kultisk samlingsplads ved Filsø fra bondestenalderen

Af Stina Trolldoft Andresen

Nogle af de mest spændende historier fra vores fortid ligger skjult under et mørkt lag muld og lader sig ikke umiddelbart afsløre. Det gør dem ikke mindre interessante. Ofte gemmer de nemlig på nogle af de brikker, som mangler i det store forhistoriske puslespil. Det var også tilfældet med en nylig plads, der dukkede op i sommeren 2012 ved Filsø syd for Henne.

Set i fugleperspektiv

En meget effektiv metode til at afsløre skjulte forhistoriske pladser er at se landskabet i fugleperspektiv – ved luftarkæologi. En hel del fortidsminder vil nemlig afsløre sig

som grønne afgrødespor på markerne. De ses specielt en tør sommer, hvor afgrødernes rødder lettere har adgang til vand de steder, hvor forfædrene har gennembrudt den hårde undergrund.

I juli 2011 blev der afholdt et kursus i luftarkæologi på Vestjysk Højskole ved Ringkøbing som en del af projektet *Fortiden set fra himlen – Luftarkæologi i Danmark*.¹ Her fløj den meget erfarne engelske luftarkæolog og instruktør Pete Horne sammen med et par af kursisterne ned over Filsø og observerede her et par mørkegrønne grøfter. Pete Horne var overbevist om, at de var en del af et såkaldt causewayed enclosure – en samlingsplads fra

Filsø er beliggende ca. 16 km nordvest for Varde.

På marken ses to parallelle let buede mørke afgrødespor. Foto: Pete Horne.

bondestenalderen. På dansk benævnes den slags pladser også Sarup-anlæg, efter det sted på Fyn, hvor man første gang stødte på dem. Disse samlingspladser består ofte af en til to parallelle forløb af grøfter, som har omkranset et større område ofte på strategiske højdepunkter i landskabet.

Grøfterne lå ved det sted som benævnes Gammeltoft Odde, og da vi fik kigget nærmere på stedet, viste det sig, at det var midt i den tidligere Filsø. Den første tanke var, at de i stedet måtte være strandvolde, dannet på et tidspunkt, hvor havet havde forbindelse med Filsø.

Filsø – fra sø til ager til sø

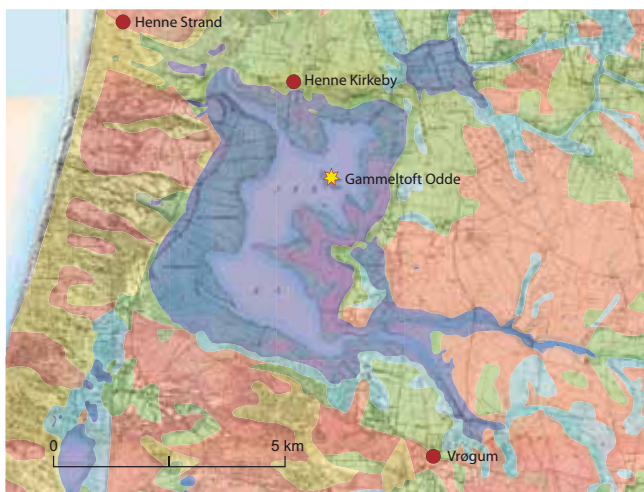
Filsø var engang Danmarks næststørste sø og dækkede i 1800-tallet ca. 2.800 ha. I tiden efter sidste istid har Filsø-lavningen formodentlig været et sø- eller mosebassin, som på et eller andet tidspunkt imellem 7000 og 4000 f.Kr. blev

oversvømmet af det stigende havspejl og fik forbindelse til Vesterhavet. Senere har dannelsen af barrierer-øer betydet, at Filsø igen blev afskåret fra havet. Filsø havde sin største vandstand på 7,2 meter over havet i slutningen af bronzealderen.²

I 1852 påbegyndte man den første afvanding af søen, og i 1940'erne efter Anden Verdenskrig blev det sidste af søen på nær Fidde sø og Søvig Sund afvandet og forvandlet til frugtbar landbrugsjord.

I 2010 blev jorden opkøbt af Aage V. Jensens naturfond med henblik på at foretage et større naturgenopretningsprojekt med det formål at genskabe en del af søen. Efter to års planlægning blev vandet lukket tilbage i søen i oktober 2012.³

I forbindelse med genopretningsprojektet fik Lene B. Frandsen fra Museet for Varde By og Omegn, som også var instruktør på luftarkæologikurset, lejlighed til at lave

De farvede konturer stammer fra Videnskabernes Selskabskort som blev opmålt i perioden 1768-1805 inden man begyndte at afvande søen. Det underliggende kort er de høje målebordsblade fra 1870. Stjernen markerer placeringen af grøfterne ved Gammeltoft Odde.

I oktober 2012 blev vandet lukket tilbage i Filsø igen. Den genetablerede sø er over 900 ha. stor. Nordøst for søen afskærer Gammeltoft Odde Fidde Sø og Filsø fra hinanden. Stjernen markerer placeringen af grøfterne ved Gammeltoft Odde.

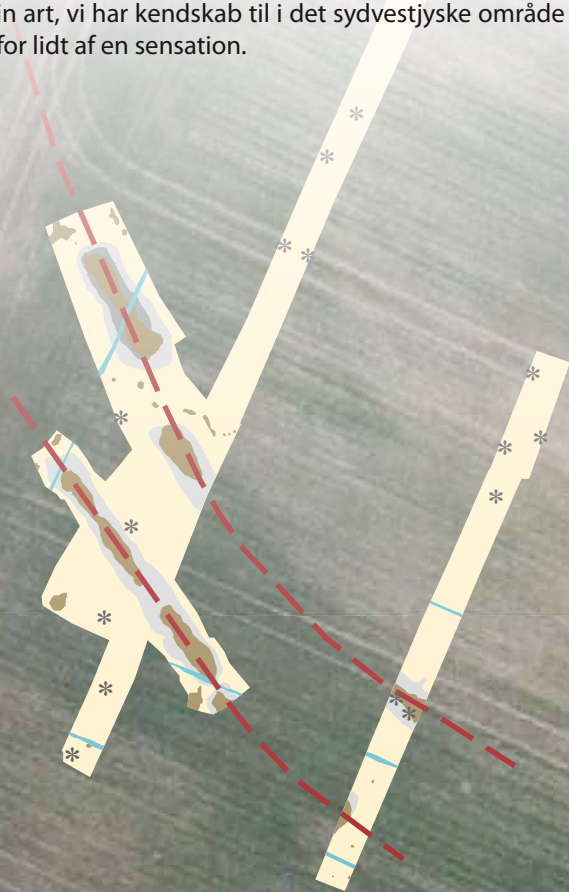
en nærmere prøvegravning, inden der blev lukket vand i søen. Undersøgelsen⁴ foregik ved hjælp af en rendegraver, der fjernede den øverste muld i en tre meter bred grøft. Der gik ikke lang tid, før der var gevinst. Efter ca. 1½ meter dukkede sporene af en 5 m bred grøft op. Ca. 6 m længere mod nord dukkede grøft nummer to op. Fund af redskaber af flint samt potteskår fra bondestenalderen indikerede, at man havde fat i noget rigtig. Ekspertes blev hidkaldt og kunne bekræfte, at det ganske rigtig var en samlingsplads fra stenalderen. Det er den første og indtil videre eneste af sin art, vi har kendskab til i det sydvestjyske område og derfor lidt af en sensation.

To af systemgrøfterne efter at den øverste muld var blevet fjernet.

Ekspertes fra Moesgård Museum blev hidkaldt og kunne konstatere at det ganske rigtig var et Sarup anlæg. Yderst til højre ses Lutz Klassen og længst til venstre er Niels H. Andersen, som er en af Danmarks førende inden for forskningen af Sarup anlæg.

Oversigt over undersøgelsesområdet. Søgrøfter er farvet med gult. Systemgrøfterne er farvet grå og brun og alle fund fra muldlaget er markeret med stjerner. Røde stiplede linjer viser systemgrøfternes formodede forløb. De lyseblå striber er nedgravninger af moderne dræn.

0 30 m

En såkaldt skraber fremstillet af flint. En skraber er et redskab, som bl.a. blev brugt til at skrabe skind rene med. Der blev fundet en del skraber i mulden omkring systemgrøfterne.

Potteskår fundet i systemgrøften. Potteskårene er dekoreret i en stil som kaldes Klintebakke stil. Stilen kendes også fra mange andre fundsteder fra bondestenalderen og kan dateres til 3.200 f.Kr.

Flere undersøgelser

Med rendegraveren blev der gravet et tværsnit igennem en af systemgrøfterne. Det viste, at der var enestående bevaringsforhold i grøfterne, som stod vandtrukne. Blandt andet var der lag af træ og birkebark, som sandsynligvis er over 5.000 år gamle. Ligeledes blev der fundet potteskår med en meget fin dekoration, som man ved, var på mode ca. 3.200 f.Kr.⁵ Det var også muligt at se, at grøften har været gravet, dækket til og genopgravet mindst fire gange, hvilket er meget karakteristisk for disse grøfter. Der blev udtaget en række prøver fra de forskellige jordlag. Prøverne blev sendt til Moesgård Museum, hvor de blev undersøgt for rester af plantedele. Man fandt bl.a. rester af ukrudtsfrø og frø fra hindbær. En række af disse frø er sammen med bark og fund af trækul sendt videre til ¹⁴C-analyse, så vi kan få en datering⁶ på, hvornår systemgrøften blev anlagt, og evt. på de mange genopgravningsfaser.

Efter at vi havde konstateret, at det var et Sarup-anlæg vi havde fingre i, var næste skridt at finde ud af anlæggets

Museumsinspektør Lene B. Frandsen optegner systemgravens profil. Bemærk de mørkere lag, som bestod af træstykker og birkebark.

På luftfotoet fra 1954 ses systemgrøfterne tydeligt. De danner et næsten cirkulært forløb. Luftfotoet er en del af Royal Airforce luftfotooptagelser, også kaldet Basic Cover, som dækker hele Danmark.

størrelse, og i hvor høj grad vandstanden i den genetablede sø ville komme til at påvirke det. Filsø Naturråd, som er udpeget af Aage V. Jensens fond til at varetage den daglige "drift" og genopretningen af Filsø, var meget interesseret i det spændende anlæg og bevilgede penge til blandt andet at foretage en magnetisk opmåling af området.⁷ Metoden viste sig dog ikke egnet ved Gammeltoft Odde. I stedet blev der lavet endnu en prøvegravning, hvor der blev gravet søgegrøfter i et større område. Det var imidlertid vores årvågne kollega Torben Egeberg fra Ringkøbing-Skjern Museum, som var årsag til, at vi hurtigt kom et

Ved gravemaskinens hjælp lykkedes det at finde "guldet" for enden af regnbuen. Nederst i billedet kan man ane konturerne af en systemgrøft, som er fyldt med gråsort sand. Undergrunden omkring den består af gult sand.

skridt nærmere hen imod at få kendskab til hele Sarup-anlæggets udbredelse. Efter et besøg på udgravningen gik han nemlig begejstret hjem og studerede gamle luftfotos over området. Ved granskning af en serie fotos, optaget af Royal Air Force i 1954, var der bid. På det sort-hvide luftfoto ser man tydeligt to parallelle forløb af grøfter, der antyder en cirkel eller oval. For at bekræfte, at der var tale om de samme grøfter som dem, vi tidligere havde fundet, blev der lavet et par søgegrøfter mod nordvest og mod øst. Systemgrøfterne blev påvist begge steder, og pladsen viste sig med ét at være meget større end først antaget.

Hvad er et Sarup-anlæg?

Det første sted i Danmark, hvor man udgravede en samlingsplads fra bondestenalderen, var Sarup, der ligger på et næs ved Hårby på Sydvestfyn.⁸ Den blev total udgravet i 1970-80'erne og bestod af to samlingspladser, som med 150 års mellemrum havde afløst hinanden. Det ældste Sarup-anlæg har indhegnet et godt 9 ha stort næs. Det blev opført omkring 3400 f.Kr. og bestod af en palisade inderst. Uden for denne løb to parallelle rækker af såkaldte systemgrøfter, som var opdelt af en række jordbroer. I bunden af grøfterne blev der fundet spor efter det, man mener, er rituelle handlinger. Der er fundet spor efter ild og fint dekorerede krukker, som bevidst er knust, koncentrationer af flintøkser og redskaber samt dele af skeletter fra både dyr og mennesker. Systemgrøfterne har kun stået åbne ganske kort tid, hvorefter de er blevet dækket til igen for på et senere tidspunkt at være blevet genopgravet. Fund af menneskeknogler, bl.a. en underkæbe, har ført til den teori, at man begravde de døde i disse systemgrøfter. Senere vendte man tilbage og gravede skeletterne op, for derefter at genbegrave dem i de store stendysser, som også er opført i denne periode.

Man har regnet ud, at det krævede hen ved 100.000 arbejdstimer⁹ at opføre det ældste Sarup, så det er ikke noget, en lille lokal klan har kunnet klare. Efter ca. 40-50 års brug ophørte man med at bruge samlingspladsen, men ca. 150 år senere, omkring 3.200 f.Kr. opførte man en ny men noget mindre samlingsplads på næsset.

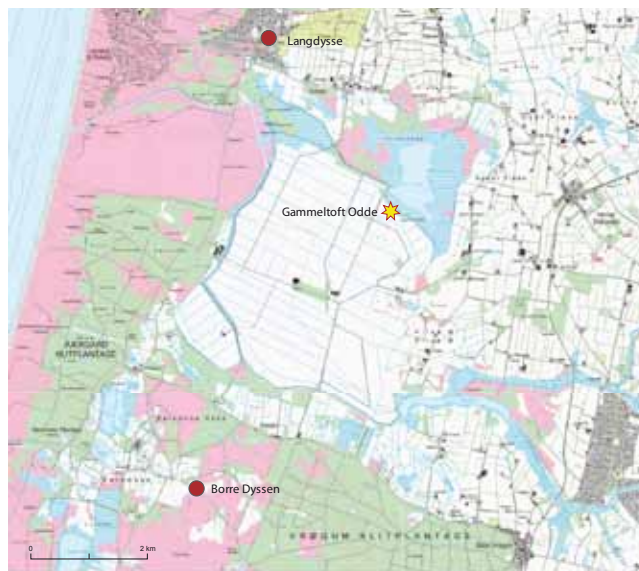
Befæstning eller samlingsplads

Man har ikke fundet deciderede spor efter bebyggelse inden for det indhegnede område på samlingspladsen ved Sarup. Faktisk har man kun fundet få spor inden for området, måske fordi det blev betragtet som et helligt område. Sarup-anlæg benævnes også befæstede pladser, fordi de ofte omkranser et højdepunkt i landskabet. Senere i oldtiden opførte man befæstede landsbyer, hvor man kunne forsikre sig mod indtrængende fjender. Bondestenalderens

befæstede samlingspladser skal nærmere ses som hellige områder, hvor man kunne mødes om de rituelle handlinger, der var knyttet til datidens dødekult. Det var de døde sjæles landsby, hvor man antagelig mødtes i større forsamlinger ved specielle lejligheder. Sandsynligvis har en række klaner været fælles om et territorium, hvor de i fællesskab opførte disse samlingspladser. For at finde ud af, hvilken betydning samlingspladserne har haft, må man se på, hvad der ellers er foregået samtidigt i de områder, de ligger i.

Fra jæger til bonde

Omkring 4000 f.Kr. begyndte stenalderjægerne at dyrke jorden og holde husdyr. Man fældede og afbrændte urskoven og erstattede den med kornmarker. Kornmarkerne skulle passes, og derfor blev man mere bofast, og langsomt forvandlede jægerne sig til bønder. Først omkring 3.500 f.Kr. er landbruget for alvor slået igennem. De bopladser, vi kender fra bondestenalderen, er små og ligger spredt

Kortet viser højdeforskellene i området ved Gammeltoft Odde, samt samlingspladsens udbredelse med stilplet linje. Systemgrøfter, som kan ses på Basic Cover luftfotos, er indtegnet med rødt, mens de systemgrøfter, som er fundet i forbindelse med udgravningen, er farvet gule. Søegrøfterne er indtegnet med gråt.

Fidde Sø

Gammeltoft Odde

0 200 m

i landskabet. Imellem dem opførte man monumenter til forfædrene, storstensgravene – dysser og jættestuer, som blev opført i titusindevis i det danske område. Mange af dem kan stadigvæk ses i landskabet. De vidner om stor ingeniørkunst og et velorganiseret samfund. Opførelsen af samlingspladser, dysser og jættestuer har styrket en indre samhørighed imellem de lokale klaner og markeret ejerskabet over et territorium.¹⁰

Der er fundet stendysser i området omkring Filsø. Ved Henneby nord for Filsø blev der ved byggemodning af et sommerhusområde i 1977 og 1978 udgravet resterne af en langdysse med to gravkamre. Udgravninger viser, at

dyssen formodentlig er anlagt omkring 3300 f.Kr. I bunden af det ene gravkammer blev der blandt andet fundet opløste knogler, potteskår, ravperler og redskaber af flint, som viser, at graven er blevet genanvendt til begravelser i en periode på godt 800 år.¹¹

Ca. 5½ km sydvest for Gammeltoft Odde ved Borre i Aal sogn er der ligeledes fundet spor efter en dysse fra bondestenalderen.¹²

Engelske paralleller

Opførelsen af samlingspladser var ikke noget, der kun skete i det danske område. De kendes fra hele Europa.¹³ Ved

Vandet er vendt tilbage i Filsø. Luftfoto fra overflyvning den 5. december 2012.

at sammenligne Gammeltoft Odde med de andre samlingspladser fra både Europa og Sydsandinavien kan man se, at pladsen har flere fælles træk med samlingspladser i England.¹⁴ Det drejer sig bl.a. om konstruktionen med de omtrent ovale forløb af grøfterne og fraværet af palisade. Samlingspladsen ved Gammeltoft Odde har bestået af to parallelle rækker af grøfter, som har indhegnet ca. 10 ha for enden af en lang odde. På mange af de sydskandinaviske samlingspladser er der fundet spor af en form for palisade, som ofte har stået inden for grøfterne og indhegnet "det hellige område" inden for grøfterne. Ved Gammeltoft Odde er der ingen spor af en palisade.

Den sydligste og lavere liggende del af samlingspladsen Gammeltoft Odde må i perioder have været oversvømmet af Filsø. Det kender man også fra flere engelske samlingspladser, og man mener, at man bevidst har anlagt pladserne, så de blev oversvømmet.

Gammeltoft Odde – en vigtig brik

Med sommerens prøvegravninger på Gammeltoft Odde ved vi altså nu, at der engang i bondestenalderen for over 5.000 år siden blev anlagt en kultisk samlingsplads ved Filsø. Det var et stort foretagende, som bestod af et system af grøfter der omkransede næsten 10 ha. I systemgrøfterne er der blandt andet fundet lag af træ og birkebark, som vidner om gode bevaringsforhold.

Fordi Gammeltoft Odde indtil videre er det eneste Sarup-anlæg, vi kender fra det Sydvestjyske område, er den også en vigtig brik til at besvare nogle af de uopklarede spørgsmål om disse mærkværdige kultiske anlæg fra bondestenalderen. Vi kan kun blive klogere på denne spændende plads ved nye arkæologiske undersøgelser. Vandet er vendt tilbage i Filsø, men heldigvis ligger anlægget godt gemt under et mørkt lag muld, og forhåbentlig bliver det muligt at vende tilbage igen en tør sommer.

Stina Trolldoft Andresen kan kontaktes på sta@vardemuseum.dk

Noter

1. Lene B. Frandsen & Esben Schlosser Mauritsen: Luftfotoskole – en uforglemmelig og højtflyvende uge over det vestjyske. *opdatering* 2011, s. 69-73.
2. Bent Aaby: Geologi og landskab i Henne Strand området. *Grundejerforeningen i Henne Strand*, nr. 48, 18. årgang (2010), s. 15-23.
3. Se Jannie Uhr Ejstrud & Merete Vigen Hansen: Filsø i forvandling. *opdatering* 2011, s. 103-113.
4. Udgravningen foregik i juli 2012 og har jnr. VAM 1681.
5. Keramikken dateres til Klintebakkefase som også kaldes MN1b.
6. C14-datering er en naturvidenskabelig metode til datering af arkæologiske og geologiske prøver. Metoden bygger på måling af den tilbageværende mængde af den radioaktive isotop ¹⁴C i organisk fundmateriale.
7. Magnetometeropmåling er en nondestruktiv metode til afsøgning af arkæologiske bopladser. Metoden består i, at man måler jordens magnetfelt. Der foretages en måling for hver halve meter i et på forhånd udsat koordinatsystem. Samtidig måles jordens magnetfelt på en basestation. Hvis undergrunden er ensartet, vil jordens magnetfelt på et givet tidspunkt også være konstant. Stedvise koncentrationer af andet fyldmateriale som slagger, sten eller jerngenstande vil gøre det nærliggende område mere magnetisk end omgivelserne og dermed forårsage nogle små magnetiske forstyrrelser i jordens magnetfelt. Disse kaldes anomalier og kan registreres ved hjælp af et magnetometer.
8. Niels H. Andersen: *Saruppladsen*. Højbjerg 1999.
9. Niels H. Andersen: *Sarup. Befæstede kultpladser fra bondestenalderen*. Sarup vol. 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXIII: 2. Højbjerg 1989.
10. Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid – Stenalder 13.000-2.000 f.Kr.* København 2001.
11. Mariann Ploug, Palle Uhd Jepsen & Lene B. Frandsen: *Henne*. Varde 2012.
12. Jan Kock og Anne Birgitte Gebauer: En dysse fra Aal sogn – om anlægget og dets keramik. *Mark og Montre* Årg. 12 (1976), s. 12-24.
13. Niels H. Andersen: *The Sarup Enclosures. The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures*. Sarup vol. 1. Jutland Archaeological Society Publications XXXIII:1. Højbjerg 1997.
14. Lutz Klassen, Aarhus Universitet, forsker i blandt andet Sarup-anlæg og har gennemgået de fleste europæiske Sarup-anlæg. Han har sammenlignet Gammeltoft Odde med de europæiske anlæg og kan se flere fælles træk med de engelske "causewayed enclosures".